

توسعه اقتصادی *

از دیدگاه حضرت امام خمینی «ره»

حسین کریمی^۱

چکیده:

در این مقاله اندیشه‌های حضرت امام «ره» در خصوص توسعه اقتصادی و برداشتهای نظری از اندیشه‌های ایشان در این موضوع در دو فرض جامع بودن و ارزشی بودن مورد بررسی قرار گرفته است. ضمن پرداختن به ضرورت بحث و بررسی علل پرداختن به اندیشه‌های حضرت امام «ره» با استفاده از روش استنادی و تحلیل محتوا، نظریات خاص حضرت امام «ره» و دو فرضیه مطرح شده به شکل محتوایی مورد تحلیل قرار گرفته است. نظریات ایشان کاملاً از نکات فنی و علمی بحث توسعه اقتصادی برخوردار می‌باشد، و همچنین جنبه ارزشی بودن مفهوم توسعه با ارزشهای معنوی و روحی بیچشم می‌خورد و منظر جدیدی از حیث ارزشی بودن مفهوم توسعه اقتصادی در این مبحث مشاهده می‌شود.

«زیر بنا اقتصاد نیست، برای اینکه غایت انسان اقتصاد نیست.»^۲

حضرت امام خمینی «ره»

Economic development-*

۱- دانشجوی دوره دکتری اقتصاد دانشگاه اصفهان

۲- صحیفه نور، جلد ۹، ص ۷۶.

واژه توسعه اقتصادی در حال حاضر یک مفهوم شناخته شده است. گرایش به توسعه اقتصادی، نیرویی است شکست‌ناپذیر و استوار که امروزه خواه ناخواه سعی می‌کند مسیر خود را در رسیدن به مقصود بگشاید. در این میان اقتصاددانان از جمله در هسته مرکزی این مجموعه با ارائه شیوه‌ها و راهکارهای متفاوت علمی، نظری و تجربی در رسیدن به این مهم و اعتلای کارایی توسعه از بعد دیگر، توسعه فرایندی طولانی، سرشار از تجربه و نوآوری است که همه ابعاد زندگی اجتماعی را در بر می‌گیرد و تحولی عمیق و بنیادین در پیش، دانش، مهارت، اخلاق و مناسبات میان مردم پدید می‌آورد.

در این میان اسلام احکام و راهبردهای خود را مبتنی بر فطرت انسان، مطرح می‌سازد، و او را به انگیزه تغییر جهان هستی به منظور بهره‌مندی از منابع و امکانات بالفعل محدود در امر تولید تجهیز می‌نماید و نیز انسان را در بستری از سازندگی و تلاش برای ایفای وظایف فردی و جمعی خود، چنان موظف و مسئول می‌نماید که گویی چنانچه دست به تلاش برای تغییر چهره جهان، در راستای غلبه بر فقر و تمهید شرایط ظهور استعدادهای بالقوه منابع انسانی و مادی نرزد به تکلیف الهی خویش عمل نکرده است.

اسلام به عنوان دین خاتم و کامل^۱ نوعی جهان بینی پویا به پیروان خویش عرضه می‌دارد و آنان را از چنان عقایدی برخوردار می‌سازد که زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان از رشد و توسعه‌ای که متناسب با آن جهان بینی و عقاید اسلامی است، بهره‌مند می‌شود.^۲ انسان به عنوان یکی از اساسی‌ترین عوامل تولید، با برخورداری از ظرفیت علمی بسیار بالا، و^۳ خلیفه خداوند بودن در زمین،^۴ و بعنوان موجودی برگزیده^۵ برای آبادانی زمین مأموریت ویژه^۶ دارد. آنچه در طبیعت هست برای او

۲- سوره اعراف، آیه ۱۷۱.

۴- سوره انعام، آیه ۶۵.

۶- سوره هود، آیه ۶۱.

۱- سوره انعام، آیه ۱۱۵.

۳- سوره بقره، آیات ۳۱ و ۳۳.

۵- سوره بقره، آیه ۳۰.

آفریده شده^۱ و در تسخیر اوست.^۲

بنابر این می‌توان تأکید اسلام را بر مفهوم توسعه در یک سطح بسیار بالا توصیف نمود. دین متمدن و مبین اسلام با اعلام اینکه فقر مرگ بزرگ است^۳ و مردن بهتر از فقر است^۴ و فقر می‌تواند عامل سلب شخصیت فقیر شود،^۵ خط مشی خود را برای محور عوامل و شرائط ایجاد فقر که به تعبیری توسعه نیافتگی و یا حداقل مانعی برای توسعه می‌باشد، مطرح می‌نماید. همچنین اسلام در خصوص کسب دانش و آموزش^۶، حفظ تندرستی^۷، مذمت بیکاری^۸، توزیع مجدد درآمد از طریق انفاق^۹، وقف^{۱۰}، وصیت به ثلث اموال^{۱۱}، رعایت حال فقرا و تهیدستان^{۱۲}، مالکیت ناشی از کار^{۱۳}، زنده کردن امتی از طریق احیای یک فرد^{۱۴}، تقبیح زندگی مسرفانه و تجمل مآبانه^{۱۵}، وظیفه دولت برای رسیدگی به امور محرومان^{۱۶}، تأکید فراوان داشته و به مسائل اقتصادی توجه اکید نموده است. در این تأکیدات می‌توان توجه به شاخص های توسعه را دریافت نمود.

بنابر آنچه ذکر شد، پیمودن مسیر توسعه اجتناب ناپذیر است و از آنجا که ایران بعنوان یک کشور پایبند به اصول و قوانین اسلام باید متکی به خود باشد، مفهوم توسعه اقتصادی اهمیتی دو چندان می‌یابد. بعد از انقلاب اسلامی، امام خمینی، به عنوان رهبر و بنیانگذار انقلاب اسلامی رهنمودهای منطبق بر تئوریهای اقتصادی را مطرح ساختند، تا زمینه عملی و عینی دستورات اسلامی در جامعه ایران فراهم گردد.

۱- سوره بقره، آیه ۲۹.

۲- سوره جاثیه، آیه ۱۳.

۳- نهج البلاغه، به نقل از الحیاء، جلد ۴، ص ۲۸۱.

۴- اصول کافی، به نقل از الحیاء، جلد ۴، ص ۲۸۱.

۵- معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی، ص ۲۱.

۶- اصول کافی، جلد اول، ص ۲۵.

۷- نهج الفصاحه، ص ۲۱۶.

۸- تهذیب، جلد ۶، ص ۳۲۷.

۹- سوره نوره، آیه ۳۲.

۱۰- تحریر الوسیله، جلد ۲، ص ۸۲.

۱۱- سوره نساء، آیه ۱۲.

۱۲- الحیاء، جلد ۲، ص ۴۸۵.

۱۳- سوره نجم، آیه ۴۰.

۱۴- سوره مائده، آیه ۳۲.

۱۵- سوره حدید، آیه ۲۰.

۱۶- سوره توبه، آیه ۶۰، و سوره انفال، آیه ۴۱.

در این مقاله سعی شده مفهوم توسعه اقتصادی را از دیدگاه حضرت امام راحل «ره» بررسی کرده و نظریات آن بزرگوار را مطرح نمایم. در این خصوص دو مطلب بسیار مهم یعنی؛

۱- جامعیت مفهوم توسعه و ۲- ارزشی بودن مفهوم توسعه را بعنوان مسایل اساسی^۱ در نظریات حضرت امام «ره» - به روش کتابخانه‌ای - طرح کرده و بر اساس مجموعه سخنان و نوشته‌های ایشان بحث کرده‌ایم و در پایان، نتیجه‌گیری خواهیم نمود.

مسئله قابل طرح

آنچه در مفهوم توسعه قابل بیان است، جامعیت این واژه می‌باشد که نه تنها کمیت موضوع را - بعنوان رشد اقتصادی - در بر می‌گیرد بلکه کیفیت مسئله را نیز مورد بحث قرار می‌دهد و بشکل جامع به آن نگریسته می‌شود.^۲ مفهوم توسعه اقتصادی از دیدگاه حضرت امام (ره)، توسعه فرهنگی و احیای هویت و فرهنگ دینی و ابعاد متفاوت و مختلف جامعه را در بر می‌گیرد.

اولین مسئله قابل طرح در نظریات امام ره جامعیت واژه توسعه متناسب با شرایط، امکانات و مقتضیات جامعه اسلامی می‌باشد. شرایط فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و بلوغ فرهنگ دینی و اسلامی در جامعه ایران عوامل مهمی می‌باشند که اساس بحث‌ها و نظریات حضرت امام (ره) را در مورد توسعه اقتصادی، شکل می‌دهند و به عنوان الگوهای نظری، ایده‌ها و خط مشی‌های کلی، اصول و سیاستهای اقتصاد کلان را ترسیم می‌کند.

دومین مسئله قابل طرح در این خصوص مفهوم «ارزشی بودن»^۳ توسعه اقتصادی است. این مفهوم که در مقابل مفهوم تحقق‌ی و تجربی^۴ توسعه قرار دارد، مجموعه‌ای از دانسته‌ها است. که معیارهای «آنچه باید باشد» را به بحث و بررسی

۱- این دو مسئله، فرض‌های مطرح در مقاله می‌باشند.

2- Hirschman.A.O.(1958)

3-Normative

4-Positive

می‌گذارد.^۱ بنابراین مهمترین اصل در این مفهوم، توجه به تجویزها و توصیه‌ها می‌باشد که در خصوص پیامدهای ارزشی توسعه اقتصادی راهگشا خواهد بود.

در بینش اقتصادی حضرت امام «ره»، واژه توسعه اقتصادی، دارای مفهومی ارزشی است. از آنجا که توسعه حرکت از وضعیت موجود به وضعیت مطلوب است، وضعیت مطلوب (توسعه یافته) یک امر ارزشی است و از طرفی چون اسلام دین ارزشها است، برای حصول چنین مفهومی باید از تعالیم آسمانی اسلام بهره گرفت. در این راستا حضرت امام (ره) با توجه به اصول و اساس مکتب اسلام، مفاهیم ارزشی توسعه اقتصادی را مطرح نموده و توجه خاصی به مذهب، انسان، احساسات، عواطف، اخوت، ایثار، انفاق، عدل، تواضع و انصاف معطوف داشته‌اند. حضرت امام «ره» در همین رابطه می‌فرماید:

«اسلام همه مسائلی را که مربوط به زندگی بشر در دنیا و آخرت است و آنچه

مربوط به رشد و تربیت انسان و ارزش انسان است، دارا است.»^۲

که در این بیان توجه به نیروی انسانی بعنوان محور توسعه - کاملاً مورد نظر حضرت امام «ره» واقع شده است.

ضرورت بحث از دید حضرت امام «ره»

دلایل متعددی سبب گردید که مسئله را از دید حضرت امام «ره» بررسی نماییم. این دلایل را می‌توان تحت عنوان دیدگاه اقتصادی حضرت امام «ره» در موارد ذیل طرح نمود:

- ۱- دیدگاه اقتصادی امام «ره» از بعد فقاهت: مرجعیت و فقاہت حضرت امام «ره» منبعی جهت پاسخگویی به سؤالات متعدد عرفی و شرعی می‌باشد و سبب گردیده حضرت امام «ره» از سالهای دور در این زمینه صاحب نظر باشند.
- ۲- دیدگاه اقتصادی امام «ره» از بعد بنیانگذاری انقلاب اسلامی: ایجاد تحول عظیمی که حضرت امام «ره» از سالهای قبل آغاز نمودند و در بهمن ۱۳۵۷ هـ ش به

1- Friedman.M.(1953) & Lipsey . R.(1971)

۲- صحیفه نور، جلد ۱۵، ص ۴.

بارنشت، سبب گردید حضرت امام «ره» اصولی را در ابعاد متفاوت سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و خصوصاً اقتصادی طرح نمایند و اساس مکتب ساز اسلام را در این موارد پیاده نمایند.

۳- دیدگاه اقتصادی حضرت امام «ره» از بعد رهبری: قرار گرفتن در بالاترین نقطه تحول عظیم انقلاب اسلامی از حضرت امام «ره» بیانات بسیار ارزشمندی به یادگار گذاشته است که دیدگاههای متفاوت ایشان را در همه جهات، نشان می‌دهد. بستر انقلاب اسلامی و زمینه فراهم شده در جامعه اسلامی ایران سبب گردید این اصول بعنوان اساس انقلاب اسلامی از طرف رهبری و محور مرکزی انقلاب طرح و بحث گردد.^۱

۴- علم، درایت و تخصص حضرت امام «ره» در ابعاد متفاوت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی از سیمای حضرت امام «ره» یک متخصص عالی رتبه ساخته است. ایشان با توجه به استعدادهای شخصی و تجربه ارزشمند نزدیک به یک قرن از تاریخ بشریت و تحول عظیم جهان، منطقه و ایران و با استفاده از استدلالهای منطقی و کاملاً علمی به بیان دردها و مشکلات پرداخته‌اند و در این موارد راه‌حل‌هایی ازنده‌ای ارائه نموده‌اند.

۵- وجوه تشابه بسیاری از بیانات حضرت امام «ره» و متخصصان و عالمان به علم اقتصاد در زمینه توسعه اقتصادی سبب گردیده که حضرت امام «ره» بعنوان یک شخصیت برجسته علمی و عنصری آگاه به علوم روز و دانستیهای نوین جهان معرفی گردد. هم ترازوی دانسته‌های ایشان و متخصصین علم اقتصاد، شاهدی است بر ظرفیت فنی و تخصصی بالای حضرت امام «ره» و نشانه‌ای از آگاهی کامل ایشان به علم اقتصاد می‌باشد. در این زمینه به تحلیل مقایسه‌ای مختصری خواهیم پرداخت و از دریای حکمت حضرت امام «ره» به اندکی بسنده می‌نمائیم.

محقق فرانسوی - پیرمایه - در کتاب رشد اقتصادی عوامل بنیادی رشد را بصورت ذیل مطرح می‌نماید:

۱- پس از صدور پیام حضرت امام «ره» در تاریخ ۱۳۶۷/۷/۱۱، مجمع مشورتی بازسازی کشور تشکیل شد.

«پیشرفت فنی، پیشرفت علوم، کوشش در بحث پس انداز بمنظور سرمایه گذاریهای لازم، آموزش نیروی انسانی، اراده لازم جهت ایجاد تغییرات اقتصادی و اجتماعی، جمعیت پرتلاش، چارچوب سازمانی مساعد و فضای اقتصادی منطبق با تغییرات»^۱

حضرت امام «ره» نیز فرموده‌اند:

«امروز شما باید که باید دامن به کمر بزنید و در رشد صنایع این کشور و در رشد تولید این کشور همت بگمارید و فعالیت کنید.»^۲

در جای دیگر می‌فرماید: «انشاءالله در شرایط بهتر زمینه کافی برای رشد استعداد و تحقیقات را در همه امور فراهم می‌سازیم.»^۳

و نیز فرموده‌اند:

«مهمترین عامل در کسب خودکفایی و بازسازی، توسعه مراکز علمی و تحقیقات و تمرکز و هدایت امکانات و تشویق کامل و همه جانبه مخترعین و مکتشفین و نیروهای متعهد و متخصص است که شهامت مبارزه با جهل را دارند.»^۴

حضرت امام «ره» با درایت کافی در مورد بحث رشد اقتصادی، کاملاً تخصصی و علمی برخورد کرده‌اند و شاخص‌های مختلف توسعه و دستیابی به آنها را مطرح نموده‌اند.

گونار میردال^۵ می‌گوید:

«تأسف‌انگیز است که اقتصاددانان جوان کشورهای کم توسعه در دام پیچ و خم اندیشه‌های اقتصادی کشورهای پیشرفته، گرفتار شوند و بدین ترتیب تلاشهای روشنفکرانه کشورهای کم توسعه با ناکامی مطلق مواجه شوند. بعکس من آرزو

1- pierre maillet

رشد اقتصادی، مترجم: دکتر علی محمد فاطمی قمی، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی،

۲- سخنان حضرت در تاریخ ۱۳۶۲/۸/۱

ص ۵۳ و ۵۴

۴- سخنان حضرت در تاریخ ۱۳۶۷/۷/۱۱

۳- سخنان حضرت در تاریخ ۱۳۶۷/۴/۲۹

5-Myrdal.G

می‌کنم که این افراد، شهامت و ازگون ساختن تندیسهای عظیم فاقد معنا و نامربوط و گاهی دکترینها و روشهای نظری ظاهر فریب و ناقص را، بیابند و تفکر خود را در بستر مطالعات بر نیازهای وسایل خودشان مبتنی کنند.»

حضرت امام «ره» نیز در بیاناتی فرموده‌اند که:

«اگر بخواهید ملت شما نجات پیدا بکنند، در فرهنگ و در دانشگاهها باید

اصلاح فرهنگ صورت بگیرد.»^۱

همچنین حضرت امام در وصیتنامه سیاسی - الهی فرموده‌اند:

«... و غم انگیزتر اینکه آنان ملت‌های ستم‌دیده زیر سلطه را در همه چیز نگه داشته و کشورهای مصرفی بارآورده‌اند، و به قدری ما را از پیشرفت‌های خود و قدرت‌های شیطانی ترسانده‌اند که جرأت دست زدن به هیچ ابتکاری را نداریم و این بوجی و تهی مغزی مصنوعی باعث شده که در هیچ امری به فکر و دانش خود اتکا نکنیم.»

همخوانی نظرات حضرت امام «ره» با دانشمندان علم توسعه نیز کاملاً مشهود است.

رائول پریش^۲ با اشاره به این موضوع که فرایند صنعتی شدن کشورهای اقماری (یا توسعه نیافته) بشدت تأخیر پیدا کرده است به مسئله تقلید از کشورهای صنعتی اشاره کرده و می‌نویسد؛ شالوده نهادها و مؤسسات کشورهای پیشرفته در داخل کشورهای توسعه نیافته پی ریزی شده است. روستو^۳ از صاحب نظران توسعه اقتصادی می‌گوید:

«رشد اقتصادی نتیجه برآیند کنشهای متقابلی است که بخشهای اقتصادی،

اجتماعی، و سیاسی یک جامعه را در بر می‌گیرد.»^۴

۱- سخنان حضرت در تاریخ ۱۳۵۸/۸/۴

2-Prebisch.R.D

3-Rostow . w.w

۴- این برداشت همان فرض اول مقاله می‌باشد که در نظریات حضرت امام «ره» بررسی خواهد شد.

با تحلیل مقایسه‌ای باز به این مطلب می‌رسیم که دیدگاه حضرت امام «ره» با نظریات متخصصان علم توسعه و کسانی که جوامع توسعه نیافته را مورد مطالعه قرار داده‌اند، اشتراک دارد. و حضرت امام «ره» موانع توسعه اقتصادی کشور را کاملاً شناخته و مطابق با شرایط محیطی و داخلی کشور، راههای درمان آنرا نیز ارائه فرموده‌اند.

توسعه اسلامی از دید حضرت امام «ره»

توسعه اسلامی در یک نگاه عام فرآیند حرکت از وضع موجود به سمت جامعه مطلوبی است که حد و اندازه جامعه توسعه یافته را نشان می‌دهد. از طرفی توسعه اقتصادی در اسلام، حرکت به سمت اهداف اقتصادی و تحقق اصول اقتصادی در جامعه مطلوب می‌باشد بگونه‌ای که این حرکت با حرکت سایر بخشها هماهنگ بوده و دارای رابطه متقابلی باشند.

حضرت امام «ره» با توجه به تعالیم اسلامی در این زمینه می‌فرماید:

«البته پیاده کردن مقاصد اسلام در جهان و خصوصاً برنامه‌های اقتصادی آن و مقابله با اقتصاد بیمار سرمایه داری غرب و اشتراکی شرق بدون حاکمیت همه جانبه اسلام میسر نیست»^۱

مطابق با فرموده حضرت امام «ره» به این نتیجه می‌رسیم که برای شناخت و بررسی توسعه یافتگی در اسلام باید جامعه مطلوب را از نظر اسلام ترسیم نمائیم و اصول حاکم بر آن را بررسی کنیم.

قرآن هدف خلقت انسان را رسیدن به مقام رفیع بندگی می‌داند.^۲ و انگیزه بعثت را تزکیه و تعلیم انسان^۳ بیان نموده است. بنابراین جامعه مطلوب دارای ویژگیهای خاص و ویژه‌ای است که می‌تواند زمینه سیر الی الله را برای انسان به بهترین شکل فراهم نماید. این ویژگیها را به شکل سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی می‌توان دسته بندی نموده و هر کدام را جداگانه مورد بحث قرار داد. ویژگیهای اقتصادی چنین

۱- صحیفه نور، جلد ۲۰، ص ۱۲۸ (فریاد براهت)

۲- سوره جمعه: آیه ۲

۳- سوره ذاریات، آیه ۵۶

جامعه‌هائی از نظر حضرت امام «ره» بقرار زیر است:

۱- ایجاد رفاه و از میان بردن فقر: حضرت امام «ره» ضمن بر شمردن اهمیت این ویژگی فرموده‌اند:

«همه آرمان و آرزوی ملت و دولت و مسئولین کشور ماست که روزی فقر و تهیدستی در جامعه ما رخت بر بندد و مردم عزیز و صبور و غیرتمند کشور ما از رفاه در زندگی مادی و معنوی برخوردار باشند.»^۱

۲- توزیع عادلانه منابع: حضرت امام «ره» در این باره می‌فرمایند:

«اسلام تعدیل می‌خواهد، نه جلو سرمایه را می‌گیرد و نه می‌گذارد سرمایه آنطور بشود که یکی صدها میلیارد دلار داشته باشد و برای سگش هم اتومبیل داشته باشد و شوfer داشته باشد و امثال ذلک، و این یکی که شب برود پیش بچه‌هایش نان نداشته باشد، نمی‌شود. این عملی نیست. نه اسلام با این موافق است و نه هیچ انسانی با این موافق است»^۲

۳- استقلال اقتصادی:

حضرت امام «ره» استقلال، آزادی جزء اولین شعارهای انقلاب اسلامی مطرح نمودند که و در این خصوص استقلال سیاسی را منوط به استقلال اقتصادی دانسته‌اند.

۴- رشد و شکوفایی اقتصادی: حضرت امام «ره» می‌فرماید:

«اسلام ... اقتصاد را به صورتی سالم و بدون وابستگی به نفع همگان در رفاه همه مردم با اهمیت به مستمندان و ضعیفان بارور می‌کند و برای رشد بیشتر کشاورزی و صنعت و تجارت کوشش می‌نماید»^۳

در این قسمت رشد اقتصادی که بحث کمیت توسعه را پوشش می‌دهد تلاش در بخشهای مختلف اقتصادی را می‌طلبد که در اینجا حضرت امام وارد یک بحث فنی و تخصصی شده‌اند.

در میان ویژگیهای اقتصادی، استقلال اقتصادی و عدالت اقتصادی از اهمیت ویژه‌ای برخوردارند. حضرت امام (ره) مسئله وابستگی اقتصادی را بسیار نامطلوب

۲- صحیفه نور، جلد ۸، ص ۲۷.

۱- پیام فریاد برانت

۳- صحیفه نور، جلد ۱۹، ص ۲۰۴.

می‌دانند و معتقد است منشأ پیدایش وابستگی‌های سیاسی و نظامی نیز وابستگی اقتصادی است. ایشان می‌فرماید:

«وابستگی اقتصادی مسئله‌ای است که وابستگی‌های بسیاری را به دنبال می‌آورد. اگر مملکت شما در اقتصاد نجات پیدا نکند و وابستگی اقتصادی داشته باشد همه جور وابستگی بدنبالش می‌آید و وابستگی سیاسی هم پیدا می‌کنیم، وابستگی نظامی هم پیدا می‌کنیم»^۱

از طرفی حضرت امام «ره» راه حل این وابستگی را رسیدن به خودکفایی می‌داند که می‌تواند ضامن استقلال اقتصادی باشد. در این خصوص - در همان تاریخ - فرموده‌اند:

«باید کاری کنیم که زاید بر خودکفا باشیم، کشور ما یک کشوری است که می‌تواند بیش از احتیاج خودش تولید داشته باشد و صادر کند.»
و یا در فرازهای دیگری مطرح ساخته‌اند که:

«ایران انشاءالله مستقل می‌شود و استقلال وقتی است که شما دیگر احتیاج به اینکه دستتان را دراز نکنید به خارج چیزی بگیرید نداشته باشید... باید همه کوشش کنیم، آنهایی که مخترع هستند، آنهایی که متفکر هستند، زارعین، کارخانه دارها، همه کوشش کنند که خودشان کار خودشان هستند، انجام بدهند»^۲

در این راستا حضرت امام «ره» عنصر اساسی در استقلال اقتصادی را خودکفایی، رسیدن به توان صادراتی و کوشش و همت همه جانبه اقشار مختلف جامعه می‌داند. در واقع افزایش توان اقتصادی و یا رسیدن به درجه توسعه یافتگی اقتصادی آنهم در سایه الطاف الهی و استمداد از اسلام و قرآن - و همگام با اصول فرهنگی، سیاسی و اجتماعی - تنها مسیری است که استقلال اقتصادی را از نظر حضرت امام «ره» میسر می‌گرداند.

مطابق با موارد ذکر شده حضرت امام «ره» دو نکته را در خصوص اصول اقتصادی بیان کرده‌اند: ابتدا اینکه این اصول تحت حاکمیت اسلام و ارزشهای اسلامی قابل اجراست و می‌تواند ما را به سر منزل مقصود یعنی جامعه مطلوب (توسعه یافته) برساند و چنانچه این اصول، حاکمیت الهی و سیاسی قرآن را به خطر اندازد، بهیچ

عنوان اجرا نخواهند شد. نکته دوم این است که اصول فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را متزلزل نگردانند. بنابر این اهمیت مسائل دیگر از جمله فرهنگی، اجتماعی و ... در کنار اصول اقتصادی از رتبه کمتری برخوردار نیست. از آنجاکه این بحث با دو مسئله اصلی مقاله در ارتباط است، بحث و بررسی بیشتر را در این زمینه به قسمت بعد موکول می‌نمائیم.

فرض اول: جامعیت توسعه اقتصادی از دید حضرت امام «ره»

از دیدگاه حضرت امام «ره» توسعه به مفهوم گسترده و پویا مورد توجه قرار گرفته است و یک حرکت همه جانبه را در جهت رشد و شکوفایی انسان و جامعه در مسیر «سیر الی الله» دنبال می‌نماید. به عبارت دیگر می‌توان گفت، توسعه رشد و تحول عمیق و بنیادین جامعه، بافت‌ها، روابط فرهنگی و اجتماعی، فکر و اندیشه، بینش و نگرش و ساختار وجودی و شخصیت انسانی و الهی انسانها را در بر می‌گیرد. بنابراین توسعه یک مسئله چند بعدی است که به همه زوایای زندگی و حیات انسانها مربوط می‌شود و بعنوان یک جریان منظم و هدفدار قابل طرح می‌باشد.

توجه به استعدادها و منابع انسانی از یکسو و منابع غیر انسانی نظیر عوامل مادی و طبیعی از سوی دیگر، همچنین حرکت به سمت بهره برداری مناسب از منابع و ظرفیتها، استفاده از شرایط موجود مؤثر در کشور و منطقه و گسترش مفاهیم فرهنگی و اجتماعی از جمله مواردی است که در مسیر توسعه اقتصادی و همه جانبه مورد عنایت حضرت امام «ره» قرار گرفته است. در واقع حضرت امام «ره» شاخصهای مختلف توسعه اقتصادی را کاملاً در نظر گرفته و نسبت به آنها بی‌توجهی مبذول نداشته‌اند. آنچه سبب حصول این دیدگاه شده است. شناخت کافی امام «ره» است که ناشی از تعالیم الهی و انگیزه‌های معنوی و اسلامی است و از منبع جامعی چون قرآن کریم و روایات اسلامی نشأت می‌گیرد و به ارائه شناخت وافق و کافی و معرفی اهداف استقلال، عدم وابستگی، ارزشهای اخلاقی، خدمت و عبادت، معرفت و شناخت عمیق از هستی، ارتباط سالم و سازنده با جامعه و انسانها و محیط، بینش و بصیرت نسبت به انسان و جهان، برقراری ارتباط حسنه و صادقانه با همه ذرات عالم هستی و احساس وظیفه و مسئولیت در قبال همه نظام حکیمانه آفرینش منجر می‌گردد. این یک معنای جامع از توسعه اقتصادی اسلامی است که می‌توان اعتراف نمود در

هیچ بیش و نگرش اقتصادی نسبت به مفهوم توسعه وجود خارجی نداشته و عینیت نمی‌یابد. بعنوان نمونه از اشارات متفکرانه حضرت امام «ره» توجه و شناخت ایشان را نسبت به شاخصهای عمده توسعه اقتصادی در ادامه بررسی خواهیم نمود و بیان خواهیم کرد که چگونه شرایط مختلف مفهوم توسعه از دید فنی حضرت امام «ره» پنهان نمانده است.

در دیدگاه حضرت امام «ره» تعلیم و تربیت جایگاه خاصی دارد زیرا منجر به تربیت نیروی انسانی شده و می‌تواند در ارتقاء فرهنگی جامعه نیز مؤثر واقع شود. حضرت امام «ره» می‌فرماید:

«اصلاح و اداره مملکت با تعلیم و تربیت صحیح نسل آینده است»^۱

و در جای دیگر آورده‌اند که:

«لکن جهاد اکبر، جهاد در راه سازندگی خودتان است»^۲

در واقع حضرت امام «ره» تربیت نیروی انسانی را در مفهوم توسعه نیروی انسانی - که خود شاخص توسعه یافتگی است - آنها هم به شکل الهی و توأم با تهذیب نفس و خود سازی مطرح می‌نمایند.

مقوله فرهنگ و توجه به اصول و مفاهیم و زیر بناهای فرهنگی - از مهمترین شاخص‌ها و بسترهای توسعه اقتصادی - از جمله دیگر مسائلی است که عنایت حضرت امام «ره» را بخود جلب نموده است. از آنجا که متخصصین علم توسعه و محققین علم اقتصاد بیان می‌کنند فرهنگ محور توسعه است و از مهمترین و کیفی ترین زمینه‌ها و عوامل تحول و رشد در یک جامعه می‌باشد، می‌توان دریافت که حضرت امام «ره» همچون متخصصی مجرب در این حیطة اظهار نظر فرموده‌اند و بسان یک عالم به علم اقتصاد توسعه فرهنگی را از امور اساسی تحول و رشد در جامعه دانسته‌اند.

حضرت در این زمینه می‌فرمایند:

«بی شک بالاترین و والاترین عنصری که در موجودیت هر جامعه دخالت

اساسی دارد فرهنگ اهمیت به جامعه است. اساساً فرهنگ هر جامعه هویت و

موجودیت آن جامعه را تشکیل می‌دهد و با انحراف فرهنگ، هر چند در بعدهای

اقتصادی، سیاسی، صنعتی و نظامی قدرتمند و قوی باشد، ولی پوچ، پوک و میان تهی است.»^۱

حضرت امام «ره» اهمیت توسعه فرهنگی را تا بدانجا می‌دانند که رشد و توسعه اقتصادی، اجتماعی و سیاسی را ناشی از آثار رشد فرهنگی دانسته‌اند. در خصوص اصول فرهنگی حاکم بر جامعه حضرت امام «ره» به پیشرفت در علوم و فنون^۲، ملاک فضیلت و تقوا^۳ و حاکمیت اخلاق اسلامی - انسانی^۴ اشاره فرموده‌اند.

شاخص عمده دیگر توسعه اقتصادی که بسیار مورد توجه حضرت امام «ره» قرار گرفته بحث مطالعات و پژوهش بوده است. این بحث که از اصول بدیهی توسعه می‌باشد در مباحث نوین توسعه با علامت اختصاری R & D^۵ بکار رفته و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، بطوریکه مخارج و هزینه‌ای صرف شده روی آن در هر کشور بعنوان یک شاخص توسعه یافتگی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

حضرت امام «ره» در این جهت نیز رهنمودهای درمان درد توسعه نیافتگی جامعه ایران بیان فرموده‌اند. منشور بازسازی که از حضرت امام «ره» به یادگار مانده است. نشاندهنده عمق بینش و نگرش ایشان نسبت به مسائل پژوهشی و اهمیت تحقیقات و ضرورت توسعه مراکز وابسته بوده است. حضرت در منشور بازسازی فرموده‌اند:

«مهمترین عامل در کسب خودکفایی و بازسازی، توسعه مراکز علمی و تحقیقاتی و تمرکز و هدایت امکانات و تشویق کامل و همه جانبه مخترعین و مکتشفین و نیروهای متعهد و متخصصی است که شهامت مبارزه با جهل را دارند و...»^۶

در همین موضوع حضرت امام «ره» بر مسائلی چون بیداری، آگاهی، خودباوری ملی، اراده، تحول، اهمیت اصلاح مغزها، اهمیت دانشگاه و تحول آن، اعتماد به نفس و... تأکید ورزیده‌اند تا انگیزه‌ای جهت رشد ابتکارات و خلاقیت و پرورش

۱- صحیفه نور، جلد ۱۵، ص ۱۶۰

۲- صحیفه نور، جلد ۴، ص ۱۸۸

۳- صحیفه نور، جلد ۱۴، ص ۳۰ و ص ۱۳۲

۴- صحیفه نور، جلد ۲۰، ص ۱۲۳

۵- Research and Development

۶- صحیفه نور، جلد ۱۰، ص ۷۶ و جلد ۲۱، ص ۱۹۴

استعدادهای ایجاد نموده باشند.^۱

حضرت امام «ره» اسلام را بعنوان یک مکتب که دارای جهان بینی و ایدئولوژی است، مطرح نمودند و شیوه نگرش نوینی را نسبت به حیات، جامعه، جهان، زندگی، انسان و ارزشهای کل هستی ارائه فرمودند و حتی در قدمی بالاتر اسلام را بعنوان یک نظام قابل انطباق با شرایط و محیط، دارای قابلیت تحول و جذب، دارای قدرت سازندگی و تأثیرگذاری معرفی کردند.

در مفاهیم توسعه و مطالب ارائه شده توسط نظریه پردازان توسعه نه تنها جایگاهی برای فرهنگ دینی در نظر گرفته نشده بلکه حتی آن را مخالف توسعه و در تضاد با آن بحساب آورده‌اند. در واقع مفاهیم توسعه از نقطه نظر آنها تنها مادی، صنعتی و تکنولوژیکی است و بر همین اساس کشورها را با تقسیم بندی توسعه یافته، در حال توسعه و توسعه نیافته طبقه بندی کرده‌اند. از طرفی مطرح می‌کنند که دین دارای اصولی ثابت و مفاهیمی لایتغیر است و لذا توسعه که دارای مفهومی نو، نوین و پویا می‌باشد هیچ ارتباطی با فرهنگ دینی نخواهد داشت.

حضرت امام «ره» بر خلاف موارد فوق، از دین بعنوان یک مکتب و نظام یاد می‌کنند و آنرا منشأ تحولی برای جامعه می‌دانند که می‌تواند انسانها را مورد تحول و تجدد قرار دهد. در واقع مهمترین اثر فرهنگ دینی تأثیر بر انسانهاست که بعنوان عامل مهم توسعه شمرده می‌شوند. حضرت امام «ره» بارها عنوان فرموده‌اند که: «ملت ما یک ملت الهی شده است» بنابراین فرهنگ دینی تأثیر خود را در این خصوص بجا گذاشته و نهادهای وجودی انسان را کاملاً دگرگون نموده و عواطف و احساسات انسان را تحت الشعاع قرار داده است. در همین رابطه حضرت امام «ره» اشاره کرده‌اند که:

«البته پیاده کردن مقاصد اسلام در جهان و خصوصاً برنامه‌های اقتصادی آن و مقابله با اقتصاد بیمار سرمایه داری غرب و اشتراکی شرق بدون حاکمیت همه جانبه اسلام میسر نیست»^۲

این جمله خود تأکیدی بر فرهنگ مؤثر دینی می‌باشد و تأثیر آنرا بر توسعه

۱- صحیفه نور، جلد ۱۵، ص ۱۹۲

۲- صحیفه نور، جلد ۲، ص ۱۲۸، پیام فریاد براهت

اقتصادی کاملاً روشن می‌نماید.

در یک جمع بندی باید عنوان کرد که حضرت امام «ره» در شرایط جامع بودن مفهوم توسعه، مقتضیات زمانی و مکانی و محیطی اجتماع ما را کاملاً در نظر داشته‌اند و همه جنبه‌های مفاهیم توسعه را با این خصوصیت بیان نموده و بررسی فرموده‌اند.

فرض دوم: ارزشی بودن توسعه از دید حضرت امام «ره»

توسعه یافتگی از نظر اسلام یک مسئله ارزشی است. اسلام همه ابعاد جامعه مطلوب (توسعه یافته) را از زوایای مختلف مورد بحث و بررسی قرار داده و دیدگاه جدیدی را بعنوان نقطه عطفی در علم اقتصاد برای علم و نظریه‌های توسعه ابداع نموده است. حضرت امام «ره» بعنوان پرچمدار این تحول در راستای این حرکت قرار گرفته و نظریات توسعه را دگرگون نموده‌اند.

تعاریف متفاوت توسعه اقتصادی همه در مطلب «فرایند حرکت و تحول از مبدأ به مقصد (توسعه یافتن)» اتفاق نظر دارند اما در اینکه «توسعه یافتگی چیست؟» اختلاف دارند. در واقع در تبیین هدف نظرات متفاوتی را ارائه کرده‌اند. در این اختلاف نظرها، شرایط مختلف جوامع و روند زمان نقش برجسته‌ای ایفا نموده‌اند. بعنوان مثال بلاک^۱ هدف توسعه اقتصادی را دستیابی به یک سیستم موزون و هماهنگ از سیاستهایی می‌داند که بتوانند انبوه شرایط نامطلوب یک نظام اجتماعی را بر طرف کنند. تیروال^۲ هدف را رسیدن به یک رشد مداوم درآمد واقعی همراه با تحولاتی در آداب و رسوم اجتماعی بر می‌شمارد که در گذشته مانع پیشرفت بوده‌اند. میردال^۳ توسعه اقتصادی را حرکت یک سیستم یک دست اجتماعی به سمت جلو تعریف کرده است. میر^۴ توسعه را وسیله‌ای برای فائق آمدن بر فقر مزمن و امید به بهبود شرایط اجتماعی می‌داند. کوشمن^۵ هدف را با الفاظ ترقی، تجدد یا تازه در آمدن مترادف می‌داند. مک لاپ^۶ هدف توسعه را رسیدن به یک رشد بالقوه مداوم درآمد سرانه معرفی می‌کند و در ادامه برخی از مطالعات توسعه از جمله مطالعه

1- BLACK .C.E

2- Thirwall.A.P

3- Myrdal.G

4-Meier.G.M

۵- مربوط به مأخذ شماره ۱۴ می‌باشد.

6- Machlup.F

محبوب الحق^۱ مفهوم توسعه نیروی انسانی و توجه به واژه‌های سطح دانش و امید به زندگی و... را وارد بحث توسعه اقتصادی نموده‌اند. عنصر مشترک همه این مطالعات و نظریه‌ها نگرش مادی به اهداف توسعه می‌باشد که در یک بیان تحقیقی و تجربی توسعه مطرح گردیده است.

نظریات دیگری نیز در قالب توسعه مطرح شده که هدف رارسیدن به جامعه مدرن می‌دانند و ارزشهای حاکم بر جامعه را ندیده فرض می‌کنند. روستو^۲ که از این دسته نظریه پردازان می‌باشد، عامل توسعه نیافتگی را فقدان سرمایه، نیروی کار ماهر و وجود سست‌ها می‌داند.

در دهه هفتاد گروهی از متخصصین جامعه‌شناسی و اقتصاد در آمریکای لاتین تحت راهنماییهای راثول پریش^۳ تحولی در علل توسعه نیافتگی ایجاد کرده و بر خلاف نظریات قبلی، علل توسعه نیافتگی را وابستگی شدید به غرب و جامعه مدرن غربی دانسته‌اند.

تحول خاصی در دهه‌های اخیر در مفاهیم توسعه اقتصادی ایجاد گردیده است. این تحول که برگشت به ارزشهای انسانی و فرهنگی در جامعه می‌باشد غالباً از طرف اقتصاد دانان توسعه کشورهای جهان سوم مطرح گردیده است. لوئیس ایبک در مقاله خود آورده است که:

«با احیای بنیادگرایی در خاور میانه فرض نظریه غالب توسعه در مورد لزوم دنیوی کردن امور شدیداً مورد حمله قرار گرفته است. به قدرت رسیدن روحانیون شیعه در ایران مبانی اخلاقی توسعه را به عنوان مهمترین موضوع در معرض بحث و گفتگو قرار داده است... بنظر می‌رسد که این بحران نظری و عملی عمدتاً مقتضای غفلت از مبانی اخلاقی است.»^۴

تحول خاص ایجاد شده که مورد اشاره قرار گرفت در واقع تغییر نگرش مادی به سمت نگرش ارزشی است. خصوصاً زیر سؤال بردن مفاهیم ارائه شده توسعه در قبل که دین را مربوط به مسائل فردی می‌دانستند و یا آنرا از مفاهیم متجدد و متمدن توسعه تفکیک می‌کردند و عقل را ملاک و مرجع حصول فرهنگ سیاسی و اجتماعی صحیح

۱- اقتصاد دان پاکستانی و سرپرست پژوهشهای برنامه توسعه سازمان ملل.

2- Rostow.W.W

3- Prebisch.R.D

۴- مربوط به مأخذ شماره یک می‌باشد.

می‌پنداشتند. نکته حائز ارزش دیگر آنستکه این تحول را به روحانیون شیعه در ایران نسبت می‌دهند و مبانی ارزشی اسلامی را مبدأ پیدایش این تحول می‌دانند.

در این دگرگونی و ارائه نظریه جدید سهم عمده‌ای در اختیار حضرت امام «ره» می‌باشد، به گونه‌ای که ایشان در نقطه آغازین این حرکت قرار گرفته و مبانی اخلاقی و ارزشهای انسانی را در سطح متعالی، مطرح ساخته و یک بحث کاملاً ارزشی را باز نموده‌اند. حضرت امام «ره» اساس تعریف توسعه یافتگی را در چارچوب تعالیم اسلام امکان پذیر می‌داند. ایشان در این خصوص می‌فرماید:

«اسلام مکتبی است که برخلاف مکتبهای غیر توحیدی در تمام شئون فردی و اجتماعی و مادی و معنوی و فرهنگی و سیاسی و نظامی و اقتصادی دخالت و نظارت دارد و از هیچ نکته‌ای ولو بسیار ناچیز که در تربیت انسان و جامعه و پیشرفت مادی و معنوی نقش دارد فروگذار ننموده است و موانع و مشکلات سد راه تکامل را در اجتماع و فرد گوشزد کرده است.»^۱

در مکتب کامل و انسان ساز اسلام است که مفاهیم ارزشی و انسانی مانند ایثار، عدل، انصاف، تواضع و اعتقادات مذهبی کاملاً هویدا می‌گردد و حضرت امام «ره» بخوبی به این مسئله واقف بوده‌اند و درمان درد را تجویز فرموده‌اند.

نتیجه‌گیری

در این مقاله سعی گردید نظریات و بیانات حضرت امام «ره» در خصوص توسعه اقتصادی مطرح و مورد بررسی قرار گیرد. موضوعات مورد بحث از دیدگاه ایشان در این مقاله تحت دو عنوان زیر مطرح گردید:

۱- جامعیت مفهوم توسعه اقتصادی

۲- ارزشی بودن مفهوم توسعه اقتصادی

این دو محور را بعنوان فروض مقاله در نظر گرفته و به بحث و بررسی پرداختیم. در شروع مقاله سعی گردید لزوم انتخاب دیدگاه حضرت امام «ره» تبیین گردد و در این بررسی و تبیین مشخص گردید که حضرت امام «ره» بعنوان یک سیمای فنی و متخصص در این بحث وارد شده‌اند و راههای عملی و رفتاری بسیاری را در این

۱- وصیتنامه سیاسی - الهی حضرت امام «ره» بند ۲.

شاخه از علم اقتصاد ارائه فرموده‌اند. در این قسمت از تحلیل مقایسه‌ای بهره‌گرفتیم و سعی شد مطالب مطرح شده توسط حضرت امام «ره» در تحلیلی چند بعدی، از حیث علمی بودن نیز مورد توجه قرار گیرد. در این راستا چهره حضرت امام «ره» به عنوان یک متخصص عالی رتبه، عالم به علم توسعه و حتی بعنوان یک محقق کاملاً آشنا به امر توسعه شناخته گردیدند. ایشان در ابعادی وسیع تر علم توسعه اقتصادی را متحول نموده و بعنوان یک نظریه پرداز، دیدگاههای جدیدی را ارائه فرموده‌اند. در ادامه بحث ضمن تعریف توسعه اقتصادی اسلامی از دیدگاه ایشان شرایط مطلوب را بیان نمودیم و به بررسی پیرامون مسئله اصلی مقاله یعنی دو فرض مطرح شده پرداختیم. در خصوص فرض اول به این مطلب رسیدیم که رشد و توسعه از دیدگاه حضرت امام «ره» کاملاً منطبق بر اصول اسلامی و تعالیم الهی است و مفهومی همه جانبه و چند محوری را در بر می‌گیرد. توجه به ابعاد وجودی و شخصیتی انسان - که از یکسو مورد توجه حضرت احدیت بوده و از طرفی مورد توجه محققین علم توسعه قرار گرفته - و حرکت در مسیر الی الله در کسب کمالات اخلاقی و انسانی و اجتماعی از جمله ویژگیهای دیدگاه حضرت امام «ره» است. توجه به ابعاد مختلف فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و نظامی امر توسعه از نکات روشن بحث و دیدگاه حضرت می‌باشد. عنایت حضرت امام «ره» به شاخصهای توسعه اقتصادی از جمله فرهنگ، نیروی انسانی، منابع غیر انسانی، مواد اولیه و امکانات مؤثر در جامعه، مطالعات و پژوهش، مذهب بعنوان یک شاخص جدید در علم توسعه و سایر موارد می‌تواند جامعیت مفهوم توسعه اقتصادی را در نظرات و بیانات حضرت امام نشان دهد.

فرض دوم که نشان از بلوغ علمی و آگاهی کامل حضرت امام «ره» دارد سبب گردیده نگرش جدیدی در بحث توسعه پدید آید و آن احترام و توجه به ارزشهای انسانی، اخلاقی و اسلامی جامعه می‌باشد که مفهوم توسعه را از نگرش خاص ارزشی و الهی تغییر جهت داده است. در نظر گرفتن تعالیم اسلامی، روایات اسلامی و قرآن کریم بعنوان مهمترین مرجع حل امور، چنین نگرش نوینی را حاصل نموده و منجر به پیدایش بعد دیگری از علم توسعه اقتصادی گردیده است.

در انتها امیدواریم که سیره رفتاری، کرداری و گفتاری حضرت امام «ره» فرا راه جامعه ما باشد تا همانطور که حضرت امام «ره» به درمان درد پرداخته‌اند، ما نیز بتوانیم سیره عملی این درمان را بیابیم و در مسیر الی الله به توسعه مطلوب دست یابیم و

جامعه مطلوب (توسعه یافته) که مورد نظر حضرت امام «ره» بوده است را مهیا نمایم.

منابع و مأخذ

- ۱- ایبک، ل، «دگرگونی در مفاهیم و هدفهای توسعه»، مجله نامه فرهنگ، سال دوم، شماره شوم، ۱۳۷۰.
- ۲- پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، انتشارات جاویدان، تهران
- ۳- تودارو، م، توسعه اقتصادی در جهان سوم، مترجم: غلامعلی فرجادی، جلد اول، سازمان برنامه و بودجه، تهران، ۱۳۷۰.
- ۴- جونز، ه، درآمدی بر نظریه‌های جدید رشد اقتصادی، مترجم: صالح لطفی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۰.
- ۵- حکیمی، محمد رضا، حکیمی، محمد، حکیمی، علی، الحیاه، جلد ۴، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران.
- ۶- حکیمی، محمد، معیارهای اقتصادی در تعالیم رضوی، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۰.
- ۷- (حضرت امام) خمینی، روح الله، تحریرالوسیله، جلد ۲، انتشارات قدس.
- ۸- (حضرت امام) خمینی، روح الله، صحیفه نور، جلد‌های ۴، ۸، ۹، ۱۰، ۱۴، ۱۵، ۱۹، ۲۰ و ۲۱.
- ۹- (حضرت امام) خمینی، روح الله، وصیتنامه سیاسی - الهی.
- ۱۰- شیخ طوسی، تهذیب، جلد ۶، مجموعه‌ای مشتمل بر مدارک فقهی شیعه.
- ۱۱- فیض الاسلام، سید علی‌نقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه، انتشارات فیض الاسلام، تهران، ۱۳۷۷.
- ۱۲- قرآن کریم (الهی قمشه‌ای).
- ۱۳- کلینی، رازی، اصول کافی، جلد اول، کتابفروشی اسلامیه تهران، چاپ چهارم.
- ۱۴- کوشمن، د، توسعه ملی و نحوه عمل آن، مترجم: دکتر منوچهر شجاعی، ص ۵-۱.
- ۱۵- مطهری، مرتضی، نظری به نظام اقتصادی اسلام، انتشارات صدرا، چاپ اول، ۱۳۶۸.
- ۱۶- نونزاد، مسعود، «راهی بسوی توسعه پایدار»، اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۱۳۲-۱۳۱، مؤسسه اطلاعات، تهران، ۱۳۷۷.

- 17- Black C.E The Dynamics Of Modernization New York 1966 P.55
- 18- Friedman M Essays in Positive Economics University Of chicago Press 1953.
- 19- Hirschman A.O. The Strategy Of Economic Development Yale University Press New Haven 1958.
- 20- lipsey R.G An Introduction to Positive Economics 3rd end weidenfeld and Nicholson London 1971.
- 21- Machlup F Disputs Paradoxes and Dilemmas Concerning Economic Development Economicsemantics New York norton 1967.

22- Meier G.M leading Issues in Economic Development 5th Edition 1989.

23- Myrdal G Aganst the Stream Critical Essays Of Economics the Macmillan Press (LTD) London 1974.

24- Rostow W.W The Stage of Economic Growth 3rd end Cambridge University Press 1971.

25- Thirwall A.P Growth and Development London Macmillan 1972.

« مقالات » توسعه اقتصادی از دیدگاه حضرت امام خمینی (ره)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی